

4. Бурыкина Н.Б. Историческое сознание как феномен гуманизации онтологических условий личности в переходную эпоху. Южно-Сахалинск: ЮСИЭПИ, 2009. 188 с.
5. Гогоцкий С.С. Введение в историю философии. Киев, 1871. С. 37
6. Рубинштейн С.А. Бытие и сознание. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. 328 с.
7. Кравченко Д.Г. Історична свідомість: поняття та структура // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: збірник наукових праць. Київ, 2003. Випуск 11. С. 307-316.
8. Вашкевич В.М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: навч. пос. для вищ. навч. закл. Київ: Світогляд, 2010. 274 с.
9. Турянська О. Що треба знати учителю про особливості історичного пізнання // Молодь і ринок. № 9 (68). 2010. С. 81-85.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Республика, 1994. С. 240.

В статтє обосновано понятіє личностного смысла исторического познания, предложены показатели и методика его эмпирического исследования, проанализировано состояние сформированности среди студентов педагогических специальностей. Выявлено 10% студентов с высоким, 64,2% – со средним, 24,2% – с низким и 1,7% – с очень низким уровнями сформированности. Полученные результаты представляют интерес для преподавателей истории, поскольку показывают пути обеспечения личностной значимости процесса исторического познания.

Ключевые слова: историческое познание, личностный смысл, личностные потребности, студент, состояние сформированности.

Отримано: 26.09.2019

УДК 378.016:94(477)«18/19»

Олександр Комарніцький
м. Кам'янець-Подільський

«РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У НАДДНІПРЯНСЬКОМУ СЕЛІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.»: З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У статті відображено досвід викладання навчальної дисципліни «Розвиток капіталістичних відносин у наддніпрянському селі в ХІХ – на початку ХХ ст.». Автор подав мету, завдання, структуру і зміст курсу, здійснив історіографічний огляд рекомендованої літератури, розповів про виконання студентами індивідуальних навчально-дослідних завдань.

Ключові слова: сільське господарство, село, тема, студент, капіталістичні відносини.

У процесі становлення та розвитку незалежної Української держави не вщухає інтерес до нашої національної історії, уроків

та досвіду минулого, що, в свою чергу, сприяє зростанню вимог до історичних досліджень. За таких умов учені активізують пошук і скрупульозний аналіз джерельної бази, прагнуть об'єктивно відтворити історичний шлях розвитку України, очистити його від фальсифікацій, спотворень та ідеологічних нашарувань.

В останні десятиліття вийшла низка праць, які висвітлюють різні сторінки аграрної історії України. Вся наша історія тісно пов'язана з аграрною сферою. Починаючи з глибокої давнини, землеробство вважалось однією з найважливіших галузей людської діяльності. Розвиток аграрного сектору впродовж віків характеризувалися значними трансформаціями. Вони призвели до суттєвих змін не лише у сільському господарстві, але й у житті суспільства в цілому. У цьому відношенні особливо показовим був період XIX – початку XX ст., коли в українському селі вступила у кризу феодално-кріпосницька система та зародилася, а згодом набула подальшого розвитку ринкова економіка. У цьому відношенні досить актуальною є вибіркова навчальна дисципліна «Розвиток капіталістичних відносин у наддніпрянському селі в XIX – на початку XX ст.», яку у другому семестрі 2018-2019 н.р. автору статті пощастило викладати студентам III курсу історичного факультету (спеціальність «Середня освіта. Історія»). У цій статті ми поділимося досвідом викладання цієї дисципліни.

Мета навчальної дисципліни полягає в осмисленні становища українського селянства Наддніпрянської України в умовах формування і утвердження капіталістичних відносини, висвітленні суті, значення і наслідків селянської реформи 1861 р. та столипінської аграрної реформи, зображенні селянських рухів, з'ясуванні питань селянського землекористування та соціального життя села у XIX – на початку XX ст. Що стосується завдань, то серед них визначено такі: 1) донести до студентів поняття предмету і завдання дисципліни; 2) засвоєння студентами основних теоретичних положень і важливих вузлових проблем розвитку аграрного сектору України у XIX – на початку XX ст.; 3) вивчити особливості складних і суперечливих явищ та процесів її економічної історії у зв'язку із світовою цивілізацією та формування на цій основі патріотичних переконань та поваги до загальнолюдських цінностей у майбутніх кваліфікованих фахівців – працівників аграрно-промислового комплексу; 4) ознайомити молодь з теоретичними та методичними принципами пошуку, вивчення і використання джерел; 5) з'ясувати економічні та соціальні чинники розвитку селянства як стану, формування його ментальності; 6) домогтися засвоєння студентами історії українського селянства та внеску найвидатніших істориків у його вивчення; 7) навчити студентів об'єктивності при аналізі кожного історичного джерела з історії селянства, вмінню піддати його всебічному аналізу та науковій критиці, а також використанню в практичній

діяльності у школі чи науці; 8) розкрити студентам основний понятійний апарат і термінологію, якими оперує дисципліна¹.

На вивчення навчальної дисципліни «Розвиток капіталістичних відносин у наддніпрянському селі в XIX – на початку XX ст.» відводиться 120 год. / 4 кредити ECTS. Лекційний курс становив 20 год., практичний – також 20 год. 80 год. виносилося на самостійне вивчення.

Навчальний курс розподілено на два змістовні модулі:

1. Сільське господарство у першій половині – середині XIX ст.
2. Виробничі відносини в аграрному секторі у другій половині XIX – на початку XX ст.

Структурно дисципліна складається із 12 тем. Перша тема присвячена подіям першої половини – середини XIX ст., коли аграрний сектор проходив етап кризи феодально-кріпосницької системи та зародження ринкової економіки. Зокрема, проаналізовано соціально-економічне становище сільського населення, а саме, показано землеволодіння і землекористування, групи селян, землеробство і тваринництво, селянські промисли, соціальну диференціацію населення. Предметом вивчення стали також законодавство щодо селянства російських царів Павла I та Олександра I, спроби реформувати сільське господарство за Миколи I. Зародження ринкової економіки було прослідковано крізь призму розвитку промислового виробництва у поміщицьких господарствах. У цьому контексті було звернено увагу на споживання харчових продуктів сільським населенням, ціни на сільськогосподарську продукцію, виробництво безалкогольних, слабоалкогольних та алкогольних напоїв, виробництво сукна, користування одягом і взуттям, підприємництво в цукровій промисловості. Неабияке зацікавлення у студентів викликала проблема культури українського села (релігія та обрядовість у житті українського селян, стан медицини та освіти, декоративне мистецтво, музика, звичаї та громадський побут селян).

Друга тема присвячена підготовці і здійсненню селянської реформи 1861 року. Студенти розглянули питання становлення Наддніпрянської України напередодні реформи 1861 р., модернізаційних процесів в Російській імперії і місця в них України у другій половині XIX ст., підготовки реформи, її змісту та наслідків.

У наступній темі висвітлено становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві у другій половині XIX ст. Зокрема, було звернено увагу на створення нових умов для розвитку капіталізму, знищення монопольного права дворян на землю та перетворення землі на товар. Студенти опанували питання щодо розшарування селянства, спеціалізації сільського господарства, модернізації знарядь праці, розподілу селянського приватного землеволодіння і розміри земельних володінь, оренди поміщицької землі, нерівномірний розподіл у селянських господарствах робо-

чої худоби. Насамкінець, у цій темі з'ясовано становище селян і сільськогосподарських робітників, проблему малоземелля, системи землеробства, низьку урожайність у селянських господарствах, зубожіння українських селян, заробітчанство, урочну систему експлуатації селян.

У четвертій темі проаналізовано ринкову еволюцію аграрних відносин у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Предметом вивчення стали такі складові як руйнація поміщицького землеволодіння і формування господарств підприємницького типу, характер і стан господарювання селян, характерні риси капіталізації селянських господарств, капіталізація поміщицьких господарств, роль фактору землі у житті селян, проблема забезпечення поміщицьких господарств робочою силою, формування всеукраїнського ринку робочої сили, фізична праця як стереотип соціально-станової свідомості українського хлібороба, консерватизм мислення і байдужість до агрономічних новацій. Особливу зацікавленість викликали останні дві складові, які у радянській історіографії замовчувалися. Незважаючи на позитивні тенденції, що відбувалися у сільському господарстві у пореформений період, мали місце втручання держави у ринкову трансформацію, заходи щодо припинення масового розорення поміщицьких господарств, законодавча та фінансова підтримка урядом дворянських маєтків. У цій же темі охарактеризовано різні категорії земельних власників: селян-власників, козаків і колоністів, показано їх участь у ринково-поземельних операціях.

Одну з тем присвятили становленню селянського фермерського господарства після скасування кріпосного права. Аналізуючи цю проблему, студентство розглянуло передумови становлення фермерського господарства, забезпечення селян землею, законодавчі акти про поземельний устрій поміщицьких селян, перерозподіл земель після скасування кріпосного права, різні форми купівлі-продажу землі селянськими товариствами (практикування «переуступки» земель, шантажу, вбивств тощо, орендування земель поміщиків і збіднілих селян), визначено роль у розвитку підприємництва на селі земельних банків, розвиток установ дрібного кредитування, лямпенізацію збіднілих селян, формування у них байдужості, споживацьких настроїв, покірливої готовності до виконання чужої волі, конкуренцію у боротьбі за землю і формування категорій селян-господарів, які впроваджували у свої господарства новинки агрономії.

Шоста тема розкриває проблему селянського руху у пореформений період, який умовно розподілимо на три етапи. Зокрема, у 70-х рр. XIX ст. відбувалася боротьба проти залишків кріпацтва, сутички між селянами та поміщиками на ґрунті розмежування земель і розмежування за власні кошти поміщиків. Формами протесту у той період були відмова селян платити викуп за одержані наділи, припинення виконання панщини, спасування посівів, поруб-

ка поміщицьких лісів. Мали місце виступи колишніх державних селян, діяльність у селянському середовищі народницької організації «Земля і воля». Другий етап і, відповідно, друге питання, охоплюють 1881-1895 рр. У цьому питанні майбутні педагоги вивчали законодавчі акти російського царизму про надання права губернаторам вводити стан надзвичайної охорони, опір селян відмежування їхніх земель від поміщицьких, порубки селянами поміщицьких і казенних земель, домагання селян передати їм частини поміщицьких земель в орендне користування на доступних умовах, показали селянські заворушення, викликані чиншовою реформою 1886 р., розгортання страйкового руху. Останній період охоплює другу половину 90-х рр. ХХ ст. Тут найбільш яскравими були опір селян обміру їхніх ділянок, селянський виступ у містечку Стрижавка, спаші поміщицьких посівів та сінокосів, вирубки лісів, виступи проти служителів церкви, страйковий рух.

Наступна тема розглядає питання земельної оренди. На початку розгляду цієї проблеми було з'ясовано площі орендованих земель колишніми поміщицькими селянами, державними селянами, розмежування орендованих площ за регіонами і формування орендного фонду земель. Після цього охарактеризовано умови, на яких селяни орендували землю, вплив форм оренди на життєвий рівень селян, проаналізували грошову та відробіткову форми оренди, категорії орендаторів, ціни за оренду землі, показали потреби селянської родини за умов приватної власності на землю.

Складною і, водночас, цікавою є тема кредитної системи сільського господарства в умовах аграрних реформ. Перше питання присвятили дрібному кредитуванню, роботі допоміжних і ощадних кас, кооперативних товариств, сільських банків, Товариства поземельного банку, Товариства поземельного кредиту, земських кас, сільських кредитних товариств, наданню установам дрібного кредиту позичок від Державного банку. Предметом розгляду другого питання стало іпотечне банківське кредитування, діяльність акціонерних земельних банків, Дворянського і Селянського поземельного банків. У третьому питанні вивчено позички, які надавали міністерство внутрішніх справ, міністерство землеробства й державних маєностей, показано діяльність землевпорядних комісій.

Дев'ята тема приурочена подіям першої російської революції 1905-1907 рр. у наддніпрянському селі. Спочатку студенти з'ясували передумови революційних подій, форми селянського руху на початку ХХ ст., розповіли про страйковий рух сільськогосподарських робітників і сільської бідноти, соціал-демократичну пропаганду в селянському середовищі, показали соціальну диференціацію на селі, труднощі у модернізації українського села, пов'язані, насамперед, із збереженням великого поміщицького землеволодіння і селянське малоземелля, аграрним перенаселенням на Правобережжі і Лівобережжі. Після цього студенти безпосередньо перейшли до висвітлення революційних подій. Зокрема, схарактеризували революційний рух у 1905 р. Йдеться про виступи, пов'язані із безпосеред-

ньою боротьбою за землю, боротьбу за докорінне поліпшення орендних умов для селян на поміщицьку землю, форми боротьби селян, страйки селян і сільськогосподарських робітників, посилення селянського руху у жовтні-грудні 1905 р., пов'язані із Маніфестом 17 жовтня, створення організацій Всеросійської селянської спілки, збройну боротьбу селян містечка Сорочинці. Не обійшли студенти увагою і селянську боротьбу в 1906-1907 рр. Вони розповіли про форми боротьби проти поміщиків, виступи у селах чиншових селян, напади селян на поміщицькі економії, з'ясували як вирішувалося аграрне питання у діяльності I і II Державних Дум.

Особливу зацікавленість студентства викликала тема про ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства. Було розглянуто такі проблеми, як збереження українськими селянами традиційних культурно-світоглядних цінностей, станово-класової самотності, індивідуальні засади в сімейно-громадських відносинах, моральна абсолютизація значущості фізично виснажливої праці і зневага трудівника-землероба до привілейованих верств населення, упереджене ставлення селян до агротехнічних новацій, до розумової праці, апатія землеробського населення до політичного життя громад, зловживання владою представників сільської й волосної адміністрацій, хабарництво, спрощене розуміння українськими селянами права, законності, порядку, спільності станових інтересів, збереження патріархальних норм звичаєвого права.

Однією із ключових була передостання тема, що стосується реформування українського аграрного сектора. У даному випадку йдеться про столипінську аграрну реформу та її наслідки. Цілком логічно, що на початку розгляду теми було з'ясовано передумови реформи. Звернено увагу на збереження традиційного общинного землеволодіння, розрахунок уряду на підтримку реформування заможними селянами (земельними власниками), які мали першими покинути общину, надлишок робочої сили у сільській місцевості, меркантильні інтереси помісного дворянства у впровадженні нової аграрної програми. Характеризуючи саму реформу, студентська молодь проаналізувала такі складові: царський указ «Про право виділення із общини» від 9 листопада 1906 р.; роль засобів масової інформації у пропаганді переваг приватної власності над общинним землеволодінням; боротьба між ініціаторами і противниками реформування; співвідношення подвірного і общинного землеволодіння у губерніях Наддніпрянської України; створення губернських та повітових землевпорядних комісій і примушування селян закріплювати землю у приватну власність; започаткування хутірських господарств; переселення селян в інші регіони Росії, де вони мали вести господарство.

Остання, дванадцята, тема присвячена розгортанню селянського руху у 1907-1914 рр. Спочатку студенти з'ясували політичне становище в Росії після придушення революції 1905-1907 рр., показали репресії і терор над учасниками революцій-

ного селянського руху. Далі вони проілюстрували спад селянського руху і його погашення у 1910 р., розповіли про виступи проти столипінського землевпорядкування, сплачування податків та штрафів, виступи проти заможних селян-власників, змін поміщиками узвичаєних земельних відносин, боротьбу з поміщиками за право користування пасовищами та сінокосами, порубку лісів селянами, поширення підпалів поміщицьких маєтків. Предметом розгляду були також селянські виступи проти урядових заходів у селах, проти поліції і чорносотенників, реакція селянства на рішення III Державної Думи, вибори до IV Державної Думи і реакція на них українського села².

До кожної теми і, загалом, до робочої програми додано список рекомендованої літератури. Серед базової літератури найбільш вживаними були колективне монографічне видання, яке підготували співробітники Інституту історії України НАН України, – «Історія українського селянства»³, а також видання радянських українських істориків «Історія селянства Української РСР», яке побачило світ у 1967 р.⁴ Студенти широко використовували праці О.М. Гордуновського, присвячені розвитку промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України у першій половині XIX ст.⁵, О.М. Краснікової – становленню і функціонуванню земельних банків⁶, В.В. Нечитайла – розвитку селянських господарств фермерського типу⁷, Ю.П. Присяжнюка – ментальності українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства⁸, Ю.П. Присяжнюка і Л.М. Горенка – ринковій еволюції аграрних відносин⁹, В.І. Марочка – селянській кооперації¹⁰, В.М. Шевченка – характеристиці категорій земельних власників України¹¹, М.А. Якименка – земельній оренді¹² і кредитній системі сільського господарства¹³ і т.д.

Студенти виконували індивідуальні навчально-дослідні завдання, які здійснювалися шляхом дослідження отриманої тематики (загалом, на вибір було запропоновано 27 тем). Контроль проводився у формі реферату. ІНДЗ оцінювалося максимально у 10 балів. Мінімально допустима кількість становила 6 балів. Звіт про виконання ІНДЗ подавався стандартних аркушах з титульною сторінкою стандартного зразка і внутрішнім наповненням із зазначенням усіх позицій змісту завдання (обсяг – до 25 арк.) Оцінка за ІНДЗ виставлялася на заключному семінарському занятті з курсу на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни¹⁴.

Щодо форм і методів навчання, то використовувалися такі: лекція, семінарське заняття, інтерактивні бесіди, самостійна робота, виконання індивідуальних письмових і усних завдань, написання модульних контрольних робіт, консультації, підготовка рефератів. Для контролю знань студентів застосовували усні відповіді на семінарських заняттях, контрольні письмові завдання, модульні контрольні роботи, складання семестрового заліку¹⁵.

Примітки:

1. Робоча програма з навчальної дисципліни «Розвиток капіталістичних відносин у наддніпрянському селі в XIX – на початку XX ст.» для студентів за напрямом підготовки 014.03 «Середня освіта (Історія)» освітньою програмою «Історія». Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2019. С. 3-4.
2. Там само. С. 5-9.
3. Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 1. 631 с.
4. Історія селянства Української РСР. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1. 551 с.
5. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України у першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. 1999. № 6. С. 64-69.
6. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.) // Укр. іст. журн. 2000. № 1. С. 61-71.
7. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: Історія і сучасність. Кам'янець Подільський, 2004. 436 с.
8. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.) // Укр. іст. журн. 1999. № 3. С. 23-33.
9. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.) // Укр. іст. журн. 2000. № 5. С. 88-97.
10. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ, 1995. 202 с.
11. Шевченко В.М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX ст. – початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2010. № 2. С. 75-85.
12. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. 1991. № 2. С. 54-63.
13. Якименко М.А. Кредитна система сільського господарства в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2017. № 2. С. 64-75.
14. Робоча програма з навчальної дисципліни... С. 18-19.
15. Там само. С. 19.

В статье отражены опыт преподавания учебной дисциплины «Развитие капиталистических отношений в надднепрянском селе в XIX – начале XX вв.». Автор подает цель, задачи, структуру и содержание курса, совершил историографический обзор рекомендуемой литературы, рассказал о выполнении студентами индивидуальных учебно-исследовательских задач.

Ключевые слова: сельское хозяйство, село, тема, студент, капиталистические отношения.

Отримано: 27.08.2019